

ISSN 1305-5992

Türkiyat Araştırmaları

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŐTIRMALARI
ENSTİTÜSÜ

Sayı 4

Bahar 2006

ALTAYCA GEZGİN BİR KELİME: *KIR*

Süer EKER

Özet

Bu çalışmada esas olarak 'dağ; tepe', 'kenar, kıyı' vb. yeryüzü şekillerini ifade eden, *kır* ve *kır*'la biçim ve anlamca ilgisi bulunan *kıra*, *kırañ*, *kırgak* vd. sözcükler tarihi ve modern Türk dilleri aracılığıyla biçim, anlam ve köken ilişkileri bakımından ele alınacaktır. *Kır* ve türevleri, Türk dil ve lehçelerinin yanı sıra Altay dilleri arasında en eski biçimleriyle yer alan, dolaşım güzergâhı Altay dillerinin sınırlarını aşan gezgin sözlerin birer örneğidir.

Anahtar kelimeler: *kır*, *qyr*, *kyr*, Türk dilleri, coğrafi terimler.

A Travelling Word in Altaic Languages: *Kır*

Abstract

In this study the word *kır*, which is mainly used to express 'mountain; hill', 'edge, shore', or 'plain land', and *kıra*, *kırañ*, *kırgak* etc., which are related to this word both in form and meaning will be studied regarding to their form, meaning, and origin in old and modern Turkic languages. *Kır* and its derivations are the examples of 'travelling words' which are used in their oldest forms in Turkic languages and dialects as well as Altaic languages and even in other languages.

Key words: *kır*, *qyr*, *kyr*, Turkic languages, geographical terms.

0. Giriş

Bu çalışmada esas olarak bir yeryüzü şeklini ifade eden, *kır* ve *kır*'la biçim ve anlamca ilgisi bulunan *kıra*, *kırañ*, *kırgak* vd. sözcükler tarihî ve modern Türk dilleri aracılığıyla biçim, anlam ve köken ilişkileri bakımından ele alınacaktır. *Kır* ve türevleri, Türk dil ve lehçelerinin yanı sıra Altay dilleri arasında en eski biçimleriyle yer alan, dolaşım güzergâhı Altay dillerinin sınırlarını aşan gezgin sözlerin birer örneğidir.

1. Eş Sesli *Kır* Kelimeleri

1.1. ET'nin söz varlığında /k ı r/ ses birimleriyle temsil edilen, ad soylu en az beş sözcük vardır. *Kır*, Türkçede en çok homonimi bulunan

biçimbirimlerdendir. DLT'de ad soylu dört *kır* gösterilmiştir: *kır* I 'kır, basık dağ, açık yer; plato, yayla', *kır* II 'kır rengi, beyazla az miktarda karanın karışmasından oluşan renk (ör. *kır at*)', *kır* III 'su bendi, germeç', *kır* IV (*yagı*) 'gizli (düşman)' (Atalay 1985 I: 324). *Kır*, Uygurca kaynaklarda *Kır Çeçäk* V antroponiminde tamlayan ögedir (bk. Caferoğlu 1968, DTS 1969).

1.2. Coğrafi ad olan *kır* I ve renk adı *kır* II hemen hemen bütün tarihi ve modern Türk dillerinde, temel söz varlığının bir parçasıdır. 'su bendi' karşılığı verilen *kır* III, coğrafi ad olan *kır* I'in anlamca genişlemiş hâli değilse, Türk dilleri için *tek örnektir* (Clouston 1972).

1.3. Coğrafya adı *kır* I ve bir antroponim olan *kır* V anlamca birbirleriyle ilişkilidir. *Kır* I bir coğrafi oluşumu veya bu oluşumun bir türünü ifade eder. Bir antroponim olarak görülen *Kır Çeçäk*, kırlarda yetişen çiçeklere benzetmedir. *Kır* V'in renk adı ve sıfatı olan *kır* II ile ilişkisi zayıftır. *Kır Çeçäk* sıfat tamlaması formundadır; ancak tamlayanın ve tamlamanın her ikisinin ek almadığı tamlama türü de, Türk dillerinde daha runik yazılı metinlerden itibaren görülür (krş. Orh. T. *Türük bodun*, *Tabgaç bodun* KT D-6 vb.).

Kır II'nin genellikle at derisinin bir rengini ifade etmesi ve TT *kır çiçeği*, Gag. *kır çiçää* ay.; Nog. *kır şeşekeyleri* 'kır çiçekleri, kırlarda kendiliğinden yetişen çiçekler' örnekleri göz önüne alınırsa, *kır* V ile, *kır* I arasındaki ilişkinin daha güçlü bir ihtimal olduğu söylenebilir. Diğer kombinasyonlar içinde yalnızca *kır* I ve *kır* III arasında coğrafya ile ilgili bir niteliğe, oluşuma işaret etmeleri bakımından bir bağlantı vardır. Dankoff&Kelly *kır* I ile *kır* III'ü ve *kır* II ile *kır* IV'ü aynı maddebaşı altında gösterir (bk. 1985 III).

1.4. *Kır* III tek başına modern Türk yazı dillerinin söz varlığında bulunmaz; ancak DLT'de *kır yagı* 'gizli düşman' olarak kaydedilen, KB'de *adaş köñli sinsa bolur kır yagı* 'Dostun gönlü kırılırsa, o içinden sana düşman olur.' (Arat 1988: 342, 1991: 249) örneğinde de görülen *kır* IV; Azericede *gır yagı*, Türkmencede *gır düşman* ve Yakutçada *kır östööh* deyimlerinde 'can düşmanı' anlamıyla muhafaza edilir. DS'deki *kır* II 'yabancı, yadırgı' ise, *yabancı* ile *düşman* kavramları arasında bir paralellik bulunmakla birlikte, 'yazıdan, yabandan' gelenleri ifade etmek üzere, *kır* I ile de ilgili olabilir.

1.5. Bir renk adı olan *kır* II, ses bakımından da diğer *kırlardan* ayrılır. Türkmencede *gır* (*kır* I) kısa ünlü ile, *gır* (*kır* II) ise DLT'de *k(ı)r* biçiminde gösterilmekle birlikte, uzun ünlü iledir. *Kır* II, bir Türkçe alıntı olarak Altay dilleri ile Ural ve İran dillerinin söz varlığında yer alır (bk. Räsänen 1968, Clauson 1972).

1.6. Yalın ya da terkip hâlindeki *kır* ögesine *Kırı, Kırdag, Kır Dağı, Kirova; Kır-Kayıntübä, Kır Şıntalı, Yegrenlik Kır, Kara Kır*, vb. yer adlarında tamlayan ya da tamlanan, ilk ya da sonraki unsur olmak üzere hemen hemen bütün Türkçe konuşulan coğrafyalarda rastlanır (bk. Golovkina 1996, Jarring 1997). Bu terkiplerdeki *kır* ögesinin hangi *kır* olduğunu belirlemek ise çoğu zaman mümkün değildir.

2. Bir Coğrafi Kavram Olarak Kır

2.1. Clauson; *kır*'ın, 'izole dağ veya dağ blokları' ve daha çok 'yüksek yer' anlamıyla Türk yazı dili ve lehçelerinde yaşadığı, Nogaycada ve Türkiye Türkçesinde 'zorlamayla', yükseklikle bağlantı olmadan 'düzlük, step' anlamı kazandığı görüşündedir. Modern yazı dil ve lehçelerindeki 'kenar' anlamı ise, bir anlam genişlemesidir, yani ilk anlamın genişlemesiyle ortaya çıkmıştır (1972).

DLT'de 'kenar' anlamında müstakil bir *kır* yoktur; ancak *kırlatmak* maddesi için 'kıyı, kenar yaptırmak' karşılığı (krş. Tat. *kırlat-* ay., Kır. *kırda-* 'kenarlarını düzeltmek') ve *ol arık kırlattı* 'O ırmağa kıyı yaptırdı' örneği verilmiştir (Atalay II 1986: 348). *Kırlat-*, *kır* adından türemiş olmalıdır. Yine DLT'de yer alan *kırğag* 'elbisenin yanı, kenarı' maddesi de *kır* köküne gider (bk. 5.4.1.). Aynı şekilde *kırçal-* 'değmek, değip sıyırmak' ve bu eylemin ettirgen formu *kırçat-* Clauson ve Erdal tarafından *kır-* eylemiyle ilişkilendirilmiştir (1972: 647, 1991-2: 421, 664); ancak *ol ok amaçka kırçadı* 'o ok, nişan yerinin yanına, kenarına dokundu ve kayıcı bir ok gibi geçti.' (Atalay 1986 III: 277) örneğinden açıkça anlaşıldığı üzere, *kırça-* eylemi anlamca *kır-* eyleminden çok, *kır* adı ile ilgilidir. Benzer şekilde, *anıñ başına taş kırçaldı* cümlesi Clauson tarafından 'onun başına taş vurdu ve (başını) yardı.' (1972: 647), Atalay tarafından ise 'Onun başına taş değdi (taş onun başını sıyırdı).' şeklinde çevrilmiştir (1986 II: 234).

Bu durumda, DLT'de herhangi bir sebeple maddebaşı olarak yer almayan 'kenar, kıyı' anlamında bir *kır*'dan daha söz etmek gerekecektir.

Nitekim bu anlamdaki *kır*'a tarihi ve modern kaynaklarda yaygın biçimde rastlanır

DLT çevirisinde ve dizininde *kır* için 'kır, basık dağ, açık yer' (Atalay I 1985: 324, IV 1986: 316) açıklamaları vardır. Dankoff&Kelly ise *kır* (*qir*) maddebaşına Arapça ibarelerin çevirisi olmak üzere 'bent (*kır* III); kayalık dağ' karşılıklarını verir (1985). Bu verilere göre, *kır* I, DLT'de, bir arazi oluşumu veya niteliği olarak, basık dağı veya açıklığı ifade eder. DLT'de *koydı bulut yağmurın/ kerip tutar ak torın/ kırka kodtu ol karın/ akın akın eñreşür* mısraında *kır*, tam olarak 'dağ' karşılığındadır. Mısralara göre bulutlar, ak ağlarını kurup karlarını *kır*'a, yani dağa bırakırlar, daha sonra (baharla birlikte) karlar sel hâlinde inleyerek akar (Atalay 1986: 39).

KB'de *yazı tag kır oprı töşendi yağıp/ itindi kolı kaşı kök al kedip* 'düzlükler, dağlar, sahralar ve ovalar bunu yayıp, döşendiler; vâdiler ve yamaçlar al ve yeşil giyerek süslemler.' (Arat 1988: 17, 1991: 24) mısraında *yazı*, *dağ* ile karşıt anlamlı, *kır* ise *oprı* ile karşıt anlamlı ya da bütünleyici dağılım içindedir. DLT'de *oprı*'ya 'obruk, çukur; dere' (Atalay I, 125; III, 134) anlamı verildiğinde göre (krş. DS *obruk* 'çukur, oyuk'), *kır* topografik düzlüğü veya yükseltiyi ifade eder. Mısradaki paralelizasyon göz önüne alındığında, *kır*'ın *yazı* ile yakın anlamlı olduğu, belki *yazı*'ya oranla daha dar bir arazi parçasını ifade ettiği düşünülebilir, yani *çukurluk* < *düzlük* < *yükselti* şeklinde yapılacak bir irtifa sıralamasına göre *oprı* < *kır/yazı* < *tag* veya *oprı* < *yazı* < *kır/tag* seçenekleri ortaya çıkar. Yine KB'deki *tükedi tiriglik kazıldı kırım* 'Hayat sona erdi ve mezarım kazıldı.' mısraındaki *kır*'ın 'mezar' anlamı dikkati çeker (Arat 1988: 434, 1991: 601), LÇağ.da da *kır*'a verilen karşılıklardan biri 'hazire'dir, yani 'etrafı duvar ya da çitle çevrili mezar'. Yeni kazılan mezarın, definden sonra küçük bir tepe görünümü kazanması, *kır* ile ifade edilmiş olabilir.

Diğer tarihî kaynaklarda da *kır* benzer anlamlarla görülür: Çağ., Kıp. *kır* 'dağ zirvesi', Kıp. 'felek; gökkubbe' (Clouston 1972); Tuh. *kır* 'çöl, sahra, insansız yer; sema'; HŞ *kır* ay.; LÇağ. *kır* "deşt 'çöl', hazire 'etrafı duvar ya da çitle çevrili mezar', yaban, sahra, kütel, eşheb 'kır (at)', kuh 'dağ', hamun 'geniş, ıssız ova; bozkır', çöl, cezire 'ada', vadi, yayla vb."; Eastern T-E *kır* ~ *kı* ~ *kıy* 'arazinin kenarı, kare biçimindeki arazinin kenarı, su bendi vb.', *kıy* 'yol, iz'; *kı yer* 'kare' (*kırlık* ~ *kılık* ay.). LÇağ.da *kır*'ın hemen hemen bütün anlamları verilmiştir; ancak *cezire* 'ada' anlamına başka Türkçe kaynaklarda rastlanmaz, *eşheb* ise *kır* I'in değil, *kır* II'nin Arapça karşılığıdır.

3. Modern Türk Dillerinde Kır

3.1. Oğuz Dilleri: TT *kır* 1. orman, dağ vb.ne karşıt olan açıklık yer; işlenmemiş, boş yer 2. yaşanmayan ve oturulmayan yer, şehir ve köy dışı, sahra; Gag. *kır* ay., *kır işleri*, *kır bayır*, *magnit kır* ‘manyetik kutup/alan’, *tefteri kır* ‘defter kenarı’; Trkm. *gır* ‘bazı yerleri boş ve geniş, bir bölümü tepelik olan taşlık yer’ (krş. *gırıñ daşı yalı* ‘çok fazla’).

Türkmencede *gır*, *tepelik* ve *taşlık*; TT’de ise *kır* açık ve boş bir arazidir; tepelik ve taşlık değil, düzdür (krş. TT *alan* ‘düz, açık ve geniş yer; meydan, saha’, Tkm. *alañ* ‘tepe, yüksekçe yer, yükseklik’). TT ve Gag. *kır bayır* ikilemesinde bulunan *kır* ve *bayır* eş anlamlı ya da karşıt anlamlı olabilir, ancak ikinci seçenek daha yakın bir ihtimaldir. *Kır*, Gagavuzcada, diğer eski Sovyetler Birliği tarafından yaratılan Türk yazı dillerinde olduğu gibi, aynı zamanda bir geometri terimidir.

TT’de *boz* sıfatı ile yapılan *bozkır* ‘step’ ve *kıraç* (< *kır* + *aç*) ‘sulanmayan, verimsiz toprak; kır hâlinde, işlenmemiş yer, imar olunmamış, boş ve verimsiz yer’dir (krş. Tat. *kıraç* ~ *sirt* ‘tepe’).

3.2. Kıpçak Dilleri: Kzk. *kır* 1. yüksek yer, tepe 2. şehrin dışında düzlük yer 3. nesnelere kenarı; Kkp. *kır* 1. sıradağ, dağ zinciri 2. kenar 3. böğür, yan; Nog. *kır* 1. step, alan, kır; tarla 2. yabancı *kır aywanları* ‘yabancı hayvanlar’ (krş. Kzk. *kır jemiş* ‘yabancı yemiş’); Kı. *kır* (~ *kırañ*) 1. dağ sırtı *kır murun* 1) ince ve yüksek burun 2) karakuş nevelerinden biri (krş. DLT *kırguy* ‘atmaca’, Kı. *kırğıy* ay., Y. Uyg. *kırguç* ay., Az. *gırğı* ‘ala doğan’ vb., bk. 6.3.) 2. tepeli, tümsekli step, tepe; *kırına çık-* ‘mec. tepesine çıkmak’ 3. kenar, kıyı 4. kenar; yüzey *köp caktık kır* ‘çokgenin kenarı’; Tat. *kır* I kenar *kubuñ kırları* ‘kübün kenarları’; *kır* II 1. 1) düzlük alan *kır-dala* 2) tarla 3) alan, saha (fizik terimi) *magnit kır* ‘manyetik alan’ 4) satrançtaki kareler 2. yabancı *kır* (~ *kırgıy*), *kır* III ‘yan’; Bşk. *kır* I 1. tarla 2. kır, yabancı *kır atı* ‘yabancı at’, *kır* II sınır, hudut; Krç.Blk. *kır* ‘kır; ova, yazı; alan’; Kmk. *kır* 1. düzlük alan 2. yabancı, vahşi 3. dış, dışarı; Krm. Tat. *kır* ‘dağ; tepe’; Kar. *kır* ‘bozkır, step’.

Oğuz grubundaki ‘yükselti’, ‘düz alan’ anlamlarına Kıpçak grubunda ‘kenar’, ‘yan, böğür’, ‘tarla’, ‘yabancı’, anlamları eklenir. Kazakça Nogayca, Karaçay-Balkarca ve Karaimcede *kır*’ın düzlük anlamı TT ile paraleldir; ancak Oğuz grubunda verimsiz, taşlı bir düzlük olan *kır*, Tatarcada ‘tarla’ olacak kadar verimlidir.

Kır'ın anlamca en karmaşık görünüm sergilediği grup, Kıpçak dilleridir. Üç temel anlam *yükselti*, *kenar* ve *düzlük*'ün yanı sıra 'sınır', 'dış', 'yabani' gibi yan anlamlar da dikkati çeker. Bu grupta tarihi ve modern Türk dillerinin iyi bilinen kuş adlarından biri olan *kırguy* 'atmaca', Kırgızcada *kır* ile aynı başlık altında gösterilir (krş. Kalm. *kiryū kiryū* ay.) (bk. 6.3.).

3.3. Çağatay Dilleri: Özb. *qır* I 1. yassı, basık tepelik 2. yüksek düzlük; *qır* II kenar, kıyı; Y. Uyg. *kır* (~ *kırğak*, *kırğık*) 1. yamaç, dağ yamacı 2. kenar, kıyı, sınır: *üstälniñ kırı* 'masanın kenarı'; *köziniñ kırı bilän karımaq* 'gözünün ucu ile bakmak. Özbekçedeki anlam, DLT'de verilen anlama çok yakındır.

3.4. Güney Sibiry Dilleri: Tuv. *kır* (~ *kırı* ~ *kırlañ*) 1. 1) kenar *kubtuñ kırı* kübün kenarı 2) dağlık, tepelik 3) yüzey, yüksek yer *çer kırı* 'yeryüzü' 2. *kırınğa*, *kırında*: *orus dil kırında nom* 'Rus dilinde kitap' vb.; Tuv. *hur* (~ *tū*) 'dağ', *hırlar* 'dağ zinciri'; Hak. *hur* I 1. kenar; sınır, hudut *stol hurı* 'masa kenarı' 2. silâhın yiv ve setleri 3. çatı, dam; *hur* II 'dağ, yüksek tepe, sırt, tepe *hur tag*; (Oyr. *kır* I 1. kenar, kıyı; birleşme yeri 2. yiv; *kır* II 1. dağ, sıradağ 2. tepelik düzlük, sırt) Alt. *kır* I 1. kenar, dikiş yeri (krş. Orh. T. *kırgaglıg*) 2. kenar, uç 3. silâhın yiv ve setleri *kır* II 1. dağ, dağ sırası 2. tepelik yer (Alt. *kırıla-* I 'dağa çıkmak', Hak. *hırıla-* I ay.); Tel. *kır* 'tepe', Tof. *kır* [*kırı*] 1. kenar 2. bıçak sırtı 3. sıradağ.

'Yükselti, düzlük, kenar' anlamları diğer gruplarla ortak; ateşli silahın yiv ve setleri', 'bıçak sırtı', 'çatı, dam' vb. yan anlamlar bu gruba özgüdür. Güney Sibiry dillerinde de, Kıpçak dillerinde olduğu gibi anlam ilişkileri giriftir.

3.5. Çuvaşça: *hër*, *hërë* (*hërrë*, Fedetov I 1996) '1. kenar *vırman hërë* 'orman kenarı', *sır hërë* 'yar, uçurum kenarı' 2. kenar, kıyı *păr hërë* 'buz kenarı' 3. kıyı *Atâl hërë* 'İdil kıyısı'. İT -d-, -d Çuvaşçada -r-, -r ile temsil edildiği için Räsänen *hërë* ile *kıdıg* 'kıyı' arasında bağlantı olduğu düşüncesindedir (1968). Çuvaşçada *hër* biçiminin *kır*'dan, *hërë* biçiminin İT *kıdıg*'dan geliştiği düşünülebilir, ancak sesçil nedenli ya da nedensiz kısa ünlü türemesi bu dil için karakteristiktir.

3.6. Fu-Yü Kır. *GİR* 'tepe' (krş. *kır* 'dağ zinciri, sıradağ').

4. Kır'ın Kavramsal Anlamları

Yukarıdaki örnekler göz önüne alındığında *kır*, anlam bakımından iki öbeğe ayrılabilir. İlk öbekte coğrafi oluşum adları; ikinci öbekte ise genellikle bu coğrafi oluşumlarla bağlantılı, mecaza ya da benzetmeye dayalı adlar vardır.

4.1. Coğrafi Oluşum Adları: dağ ve tepe gibi *izole yükseltiler*; *dağ zinciri*, *sıradağlar*; *yükseltilerdeki (taşlı) düzlük*; *yükseltide bulunmayan düzlük*; *kenar*, *kıyı*; *su bendi*, *germeç* (?).

4.2. Coğrafi Oluşum Adlarıyla Bağlantılı Adlar: *kıyı*, *kenar*, *kutup* (geometri, fizik); *sınır*; *yabani*; *omurga*; *tan*; *mezar*; *diğer* (gök, yiv-set vb.).

4.3. *Kır* kelimelerinin gösterilenleri farklı, gösterenleri aynı göstergeler mi olduğu yoksa temel bir anlamdan başka anlamlara doğru genişleme mi olduğu sorusunun cevabı açık ve kesin olarak verilemez. Çünkü *yükseklik*, *düzlük* ve *kenar* anlamları, en eski kaynaklardan itibaren bir arada ve karışıktır. Biçim ve anlamca *kır*'la ilgili görünen diğer biçimbirimlerde de aynı karışıklık görülür.

Yukarıda sıralanan anlamların, aynı biçimbirimin temel anlamının genişlemesiyle ortaya çıktığının kabul edilmesi durumunda, şu anlam ilişkilerinden söz edilebilir:

4.3.1. *Kır* Türk yazı dil ve lehçelerinde ET *tag* 'dağ' ve ET *töpö* 'tepe' ile eş/yakın anlamlıdır. Coğrafi bakımdan dağ ve tepe kavramları birbirinden her zaman kesin olarak ayıramaz. *Dağ*, yer kabuğunun çıkıntılı, oturduğu zeminden en az birkaç yüz metre yüksek, eğimli yamaçları ile çevresine hâkim ve oldukça geniş bir alana yayılan bölümleridir; *tepe* ise yüksekliği genellikle birkaç yüz metreyi geçmeyen, çoğu kez tek başına, yamaçları yatık yer biçimidir (Türkçe Sözlük, TDK, 1998). Bu tanımlardan hareketle, *kır*'ın, *dağ* ve *tepe* kavramlarının her ikisinin de göstereni olması doğaldır.

4.3.2. Dağlar şekilleri bakımından *izole*, *sıradağ* veya *karma* olabilir. Clauson'a göre *kır* *izole dağ*dır. Ancak bazı Türk dillerinde *kır*, *sıradağları* da gösterir. Tuvacada olduğu gibi, *sıradağ* kavramı, *kır*'a getirilen çokluk eki ile ifade edilebilir.

Vücut organları ile coğrafi oluşumlar arasında benzerlik kurulması yaygın bir anlambilim olayıdır. Nitekim Kazakça *kır arka* 'omur' teriminde *kır*'ın sıradağ anlamı, vücut organına, omurlara aktarılır. Çünkü omurganın omurları tıpkı sıradağlar gibi birbirine zincirleme bağlıdır (krş. DLT *owrug ~ ogram, ogrug* 1. kemiğin ek yerleri, bel kemiğinin boyunla birleştiği yer 2. dağın yamacı ve bittiği yer).

4.3.3. *Kır* Türk dil ve lehçelerinin büyük bir bölümünde yükselti ifade etmekle birlikte, Kıpçak dilleri ile Oğuz dilleri arasında köprü olarak kabul edilen Türkmencede (*gır*) 'yükseklik-düzlük- taşlık' anlamları bir aradadır. *Kır*'ın Türkiye Türkçesi, Gagavuzca ve Nogaycada yükseltide bulunmayan düzlük arazi parçasını göstermesi de dikkat çeker. *Kır*, Kazakçada da yükseklik anlamının yanı sıra, şehir dışındaki düzlükleri ifade eder.

Dağların ormanlık veya kayalık, taşlık olması bir coğrafya özelliğidir. Bu nedenle dağ, kaya, taş ve orman kavramları arasında yakınlık hatta karışma görülebilir. Yakutçada *tua* GT'nin aksine 'dağ' değil 'orman'dır (krş. Yak. *küöh tua* 'yeşil orman'). Dol. *kaya* 'dağ' anlamındadır. TT'de *dağ taş* ikilemesi, *dağ* ve *taş* kavramları arasındaki ilişkiye, *taş bağırlı dağlar* kinayesi ise dağların genellikle taşlık olduğuna işaret eder. *Gır*'ın Türkmenceki taşlı tepelik anlamı, yükseltilerin anılan özelliği ile ilgilidir. Hemen hemen her dilde bu kavramlar arasında Türkmencedekine benzer ilişkiler görülür (krş. İng. *The Rocky Mountains ~ The Rockies* 'kayalık dağlar', Far. *Cebel-i Seng* 'Taş Dağı' vb.).

4.3.4. Dağlar ve tepeler, nehirler gibi, bölgeleri birbirinden ayıran doğal sınırları oluşturur. Bozkır coğrafyasında tepeler ve dağlar bozkırın 'kenarlarında'dır. Bu nedenle 'yükselti, tepe, dağ'dan 'kıyı, kenar'a aktarma, normal bir anlam genişlemesidir. 'Kıyı, kenar' anlamından 'sınır' anlamına geçiş de, doğaldır.

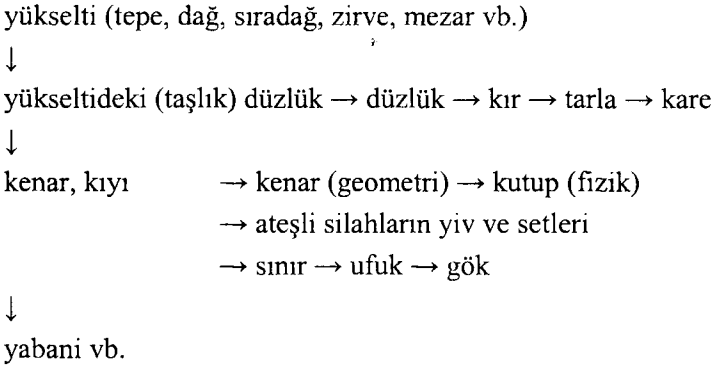
Modern yazı dillerinde *kır*'ın kullanımları arasında yeni olarak kabul edilebilecekler, geometrik şekillerin kenarını, ara kesitini ya da fizikte kutupları ifade eden bilimsel terimlerdir. Bunlar da *kenar* anlamının genişlemesiyle ortaya çıkmıştır.

4.3.5. Genellikle işlenmemiş, insan eli değmemiş ya da insan emeğinin ürünü olmayan bir coğrafi kavramı gösteren *kır*'ın 'yabani' anlamı kazanması, *dağı bayırı ya da kenarı kıyıyı*, yerleşim merkezlerinin dışını

ifade eden bir gösterge olmasıyla ilgilidir (krş. Far. *beyābān* ‘çöl, sahra’ >? TT *yaban* ‘insan yaşamayan ıssız yer’, *yabani*; TT *dağlı* mec. ‘kaba saba’).

4.3.6. Anlamca birbirleriyle bağlantılı olmak üzere *yükselti*, *yükselti-düzlük*, *düzlük* ve *kenar/kıyı* olmak üzere dört temel *kır*’dan söz edilebilir. Yükselti; izole, zincir ya da zirve (dağ/tepe) şeklinde; düzlük ise yükseltide veya yer seviyesindedir.

4.4. Anlam genişlemesinin kabul edilmesi durumunda, bu genişleme şematik olarak şu şekilde gösterilebilir:

4.5. *Kır*’lar anlamca ‘yükselti’, ‘düzlük’, ‘kenar’ olmak üzere üç indirilerek bunların sesteş, ancak farklı sözcükler olduğu, daha sonra anlamların karıştığı düşünülebilir. Ancak bu, ilkinde oranla zayıf bir ihtimaldir.

Doğayla iç içe atlı bozkır kültürünün iletişim aracı olan Türkçe, yazılı kaynaklarda çok zengin bir toponomi terminolojisine sahiptir. Yükselti, eğim, çukur, düzlük vb. yeryüzü şekilleri ayrıntılı olarak adlandırılmıştır. Bunlar arasında ‘dağlık yükselti’ kavramını karşılayan GT *yış*, *tag*, *kır* vb. terimler birbirinden farklı, belki anlamca tamamlayıcı dağılım içinde olmalıdır.

Orhon Yazıtları’nda görülen *yış*, Tekin (1967), Clauson (1972) ve Árpád (2004) tarafından dağ ormanı ‘mountain forest’ olarak ifade edilmiştir (bk. BK G-4 *Ötüken yışda yeg idi yok ermiş*). Dağlar şekillerinin yanı sıra bitki örtüsü bakımından da farklılıklar gösterir. *Yış* ormanla kaplı dağları veya dağlardaki ormanları; *kır* ise, ormansız, taşlı, kayalık, üzerinde yer yer

düzlükler bulunabilen yükselteleri ifade etmiş olmalıdır (krş. CC *yış* ‘işlenmemiş açık arazi’). *Tag* ‘dağ’ ise bitki örtüsü bakımından *yış* gibi ormanlı veya *kır* gibi ormansız olabilir.

5. Kır’ın Türevleri

Tarihî ve modern kaynaklarda bir coğrafya terimi olan *kır* ile ses, biçim, anlam ve kökence ilişkili görünen çok sayıda biçimbirim yer alır. *Kır* ögesinin yer aldığı bu biçimbirimler aşağıda gösterilmiştir:

Bağımlı biçimbirimler	Anlamlar
<i>a, aç, ag/ğ, an/ñ, at,</i> <i>kır ça, da, gag, gak, gi, ı,</i> <i>ıg, ın, ıy, ka, lañ</i>	kenar, kıyı, sahil, uç, sınır, hudut, köşe, tepe, bel, yüksek yer, zirve tarla, çöl, kır, ufuk, sıradağ, verimsiz toprak vb.

Kır’ın türevleri bir bütün olarak değerlendirildiğinde, anlam bakımından tutarlı bir sınıflandırma yapmanın mümkün olmadığı ortaya çıkmaktadır. Tabloda gösterilen farklı bağımlı biçimbirimler aynı anlamda, aynı biçimbirimler ise farklı anlamda *kır* tabanlı sözcükler oluşturabilmektedir. Örneğin Özbekçe *kırgak, kıryı, kıra* sözcüklerinin her üçü de ‘kenar’; benzer şekilde *kıra*, Türkmencede *gıra* biçimiyle ‘kenar’, Tuvacada ‘tarla’ anlamındadır.

Aşağıda *kır* ögesinin yer aldığı biçimbirimlerden en yaygın olanlar ele alınmıştır.

5.1. *kıyır ~ kıryı*: Bu biçimbirim genellikle Kıpçak dillerinde görülür: Kzk. *kıyır* 1. uzak, ırak *kıyır şığıs* ‘Uzak Doğu’ 2. uç, kenar; Kkp. *kıyır ay. uşı kıyırı çok dala* ‘ucu bucağı olmayan bozkır’; Nog. *kıyır ~ kıryı ay.*; Kı. *kıyır* ‘1. kenar, uç, sınır 2. hısım, akraba; Krç.Blk. *kıyır* 1. kenar, uç *bir kıyırından bir kıyırına* ‘bir ucundan diğer ucuna’ 2. kürk zıh 3. sınır, hudut *kralnı cerini kıyırları* ülke arazisinin sınırları 4. kenar *kıyır-buçhak* ‘köşe bucak’; Tat. *kıryı* 1. 1) kenar, kıyı, uç 2) kenar, yan, borda 2. mat. kenar (krş. *kırın* ‘eğri, yan’); Bşk. *kıyır (~ kıyırık)* ‘ekmeğin kenarı’; Kar. H. T. *kıryı* 1. kenar, kıyı 2. sınır, hudut, uç; köşe 3. kenar, yüz, yüzey; Kar. K. *qıryı (~ kıryı ~ kıyır ~ kıyı I) ay.*; Özb. *kıryı ay.*

Örneklerde, Karaim Kırım diyalekti dışında, *kıyır*'ın yükselti ve düzlük anlamının bulunmaması dikkat çekicidir. *Kır* ve *kıyır* sözlerinin ortak anlamı 'kenar, kıyı'dır. *Kır*'da bulunmayan 'uzak' anlamı, bir anlam genişlemesidir.

Kır'ın *kıyır* biçiminde ikizleştiği, sesçe farklılaşan kelimelerin anlamca da farklılaştığı söylenemez, çünkü ikizleşmeyi açıklayabilecek herhangi bir seslik neden yoktur.

Kıyır (~ *kıryı*), TT *kıyı*'ya (ET *kıdıg*) ses ve anlamca yakındır; ancak *kıyı* modern Kıpçak dillerinde görülmez. Räsänen *kıyır* ile *kıryı* ve *kıdıg* arasında bağ olduğu görüşündedir (1968); ancak 'ş//z' dilleri için *kıryı* ve *kıdıg* arasında sesçil bir bağ kurmak zorudur.

5.2. *Kıra*: Bu kelimeye ilk olarak Eski Uygurca hukuk belgelerinde rastlanır. Bu belgelerde *kıra* 'sürülmüş arazi, tarla' anlamındadır: *iç kırata sekiz sık yer* 'iç tarlada sekiz sık yer' (DTS 1969).

Kıra, modern dillerde, *kır*'da olduğu gibi, farklı anlamlarla korunur: Tkm. *gıra* 1. kenar, uç *kagızıñ gırası* 'kâğıdın kenarı' 2. kıyı, kenar, sahil *deñzin qırası* 'deniz kenarı'; Özb. *kırta* 'kıyı, kenar' (Ähmädcanov 1931); Y. Uyg. *kıra* 1. sınır, hudut 2. yamaç 3. bozkır, kır; (Oyr. *kıra* 'tarla, ekili arazi') Alt. *kıra* 'tarla, sürülmüş arazi' (krş. *kıraçı* 'çiftçi', *kırala-* 'tarım yapmak'); Hak. *hıra* (~ *tarlag*) ay.; Tel. *kıra* 'tarla', Tuv. *kıra* ay. *Kıradağ* (Batman) gibi coğrafi adların birleşiminde de yer alan *kıra* Anadolu ağızlarında *kıran* ile aynı anlamdadır (bk. DS VIII 1993).

Kaynaklarda 'düzlük' ve 'kenar, kıyı' anlamları baskındır. *Kıra*, şekil bakımından *gece* (<< AT *kè:ç-e*), *yana* (< *yan-a*) 'taraf', *göze* (< *göz-e*) 'su kaynağı' örneklerine benzerdir.

5.3. *Kırañ/kıran*: *Kıran* Anadolu ağızlarında 1. çevre, kıyı, kenar, uç 2. dağ sırtı, tepe, yamaç, bayır 3. dağ tepesindeki ağaçsız, çıplak düzlük 4. dağın sırtından geçen yol 5. dağ eteği 6. kıraç toprak 7. sazlık 8. iki tarla arasındaki sınır 9. ufuk (krş. Çuv. *pëlēt hërrë* ay.) anlamları ve *kılan*, *kıra*, *kırağ*, *kırağı*, *kırak*, *kırah*, *kıramık*, *kırancık*, *kırata*, *kırav*, *kıravga*, *kıravka*, *kıraş*, *kırgı* biçimleriyle görülür (DS VIII 1993).

Anadolu sahasındaki tarihî metinlerde *kırağ*, *kırak* biçimlerinde de görülen *kırañ* için TS IV'te 1. kenar, kıyı, uç, sınır, etraf: *su kırañı* 2. ufuk *mağrip kırañı* açıklamaları yapılmış, *kıran III* maddesine ise 'pirinç tarlasında ayrılan tahtalardan her biri' karşılığı verilmiştir. Bu madde *kırañ* ile birlikte alınmalıdır (1969).

Kırañ ~ *kıran*'a Anadolu'da coğrafi adların birleşiminde de rastlanır: *Kıran Tepesi* (Simav) *Kıran* (Kaz Dağı), *Kıran Yayla* (Uludağ), *Dağ Tarla Kıran Tepesi* (Karabük); *Kıran Dağları* (Gökova) vb. Karabük'teki tepe adında *kır* ve türevlerinin anlamları bir aradadır.

Kırañ Anadolu dışındaki Türk yazı dillerinde, yaygın olmamakla birlikte, görülür: Tkm. *grañ* 'köşe'; Kzk. *kırañ* 'biraz yüksekçe tepe' (krş. *kırat* 'küçük dağ, tepe'); Kır. *kırañ* (~ *kır* ay.) 1. dağ sırtı 2. tepeli-tümsekli step, tepe 3. kenar 2. Matematikte yüzey (Yudahin 1988).

Örnekler *kırañ*'m, *kır* ile anlamca yakından ilişkili olduğunu göstermektedir.

Tarihî kaynaklarda {-ñ} ile yapılmış DLT *otuñ* 'odun' (Clauson'a göre *ot-duñ* > *otuñ*, 1972), DLT *gölün* 'kuşların indiği su birikintisi' vb.nin yanı sıra az da olsa {-Añ} ile türetilen kelimeler de vardır: DLT *çalañ* (< *çal -añ*, TS *çal* 1. ala renk 2. kül rengi) 'yanmış gibi siyah, ot bitmeyen, çorak (yer)' (Atalay III 1986: 371); Kzk. *tozañ* (< *toz -añ*) 'toz, toprak'.

Bu örneklerin yanı sıra birer coğrafya adı olarak *kırañ* ile *beleñ* (~ *belen* ~ *bileñ*) '1. bel 2. tepe, yüksek yer; bayır 3. dağ üzerindeki yüksek geçit' arasında anlam bakımından yakınlık, yapı bakımından benzerlik vardır (bk. TS I, DS II). Her iki kelimedede bir arkaik {-Añ} bulunduğu söylenebilir. *Kır* > *kır-a* > *kıra-ñ* gelişimi de mümkündür (bk. 5.5. *kırlañ*).

5.4. *Kırgag*, *kırgak*; *kırag*, *kırak*; *kırıg*, *kırık*

5.4.1. *Kırgag* biçimine sıfat yapma eki almış şekliyle ilk olarak Orhon Yazıtları'nda rastlanır: *kırgağlıg* 'kenarlı, kıyılanmış (kumaş, elbise hakkında)' (BK K-11). *Kırgag*, DLT'de maddebaşı olarak 'elbisenin yanı, kenarı' karşılığıyla yer alır.

'Kenar, kıyı' anlamındaki *kır*'dan, *kırğa-* 'kenar yapmak' ve bu eylemden de *kırgag* 'kenar, kıyı' sözü türetilir (krş. Çağ. *sayga-* ? < *say*

+ *ga-* ‘para harcamak’, Eckmann 1966: 68). Clauson’a göre *kırgag* ile *kıdıg*’ın ikincil şekli gibi görünen Çağ. *kırıg/kırık* (*kırık*) arasında da açık bir ilişki vardır (1972).

Sözcük modern Çağatay dillerinde görülür: Özb. *kırgak* ~ *kırkak* ‘kenar’ (Gabain 1945); Y. Uyg. *kırğak*, *kırğık* (~ *kır*) 1. kenar, uç 2. kenar, kıyı; Sarı Uyg., Eastern T-E *kırgak* ay.

5.4.2. TS *kırağ* ~ *kırak* (~ *kırañ/kıran*) ‘kenar, kıyı, uç vb.’; LÇağ. *kırag* ‘kenar, yan, canib, çit, leb’; Rylands IKT *kırag* ‘sahil’; Az. *gırag* 1. kenar (masa, tahta, kitap vb.) 2. kenar, sahil, kıyı. 3. yabancı; Hİç. *kırāg* ‘kenar, kıyı, yan, sınır’. Doerfer&Tezcan Halaçça biçimin, (ET *kırgag* >) Az. *gırag*’dan bir ödünçleme olduğu görüşündedir (1980). ET ek başındaki -ğ/-g’nin düşmesi, tipik bir Oğuzca özelliğdir.

TS’de *kırañ* maddesine gönderilen *kırağ* ve *kırak* zayıf bir ihtimal olmakla birlikte, *kırañ*’dan gelişebilir (krş. ET *teñ* >> TT *denk*).

5.4.3. *Kırıg*: Çağ. *kırıg*, Toktamış Han yarlığında (1393) *il kırıgı* ‘il sınırı’ terkininde görülür (bk. Özyetgin 1996: 105). Ermeni Kıpçası ile yazılan metinlerde de *ħırıg* ‘dağ; kenar, kıyı’ varyantına rastlanır (ayrıca bk. *tag ħırıg*, *tag ħırıgı*, *ħırıg uçu*, *ħırıg uç*).

Clauson’a göre ise *kır-* eylemi ile bağlantılı görülen Çağatayca *kırığ/kırık* ‘kenar, kıyı, sahil’ ve *kırağ*, *kırak* ‘susuz, tarıma uygun olmayan çöl’ anlamıyla Arapça *qaraq/qariq* ‘düz ova’ kelimesinin Türkçeleşmiş biçimidir (1972). *Kırığ* ~ *kırık*, *kırağ* ~ *kırak* biçimleri Çağataycanın söz sonundaki *q* ~ *ğ* ve *k* ~ *g* kararsızlığı ile ilgilidir.

Yak. *kıru* (~ *kitu* ‘kıyı, kenar’) 1a. sınır, uç; herhangi bir şeyin kenarı 1b. kenar, yan 1c. kenar, kıyı *kub uon ikki kırıtı* ‘küp on iki kenar(lı)dır’ 2. uzak, ücra, kenar *kıru sir* ‘uzak yer’; Dol. *kıru* ay.; Hak. *ħırıg* 1. kenar, uç 2. kıyı, sahil 3. hudut, sınır; Çuv. *ħērē* ay. (krş. DLT *kıdıg* ‘kıyı, yan, kenar’)

Yakutça söz içi /t/nin kaynaklarından biri AT /d/ olduğuna göre *kitu* ‘kenar, kıyı vb.’ AT *kıdıg*’dan gelişmiştir. Yakın anlamdaki *kıru* biçiminin de kaynağı AT *kırıg*’dır. Bu durumda AT için yakın/aynı anlamlı iki ayrı kelimedenden, *kıdıg* ve *kırıg*’dan söz edilebilir.

5.5. *Kırılāñ/kırlan*: Tuv. *kırılāñ* (~ *kır*) ‘yüksek olmayan dağ zinciri, sıradag 2. kenar, yan; Hak. *ħırılāñ* ‘küçük dağ, tepecik’; Tel. *kırlan* tepe, kabarık tümsek; Alt. *kırılāñ* 1. dağlık arazi; tepe 2. zor ulaşılan yer.

Özellikle Güney Sibiryada dillerinde görülen *kırılāñ*’ı, Barutcu Özönder *kır alañ* okuyup ‘küçük dağ sırtı, tepe, dağlık arazi/alan’ anlamı vermeyi önerir (1996: 70). *Kır* > *kır-la-* > *kır-la-ñ* gelişimi de düşünülebilir (krş. *kırāñ*).

5.6. Tarihi ve modern kaynaklarda Kzk. *kırka* ‘tepe’; Kzk. *kırat* ‘tepe, bayır, yokuş’; Bar. Tat. *kırda* ‘düzlük’, Tat. *kıraç* (~ *sirt*) ‘tepe’, Bşk. *kıras* ay. (krş. TT *kıraç* ‘sulanmayan, verimsiz toprak’), Yak. *kırtas* ‘tepe’, Yak., Dol. *kırdal* ay. vb. *kır* tabanlı başka kelimeler vardır. Bütün bu kelimelerde *kır*’ın temel ‘anlamları’ görülür.

6. Türk Dilleri Dışındaki Dillerde *Kır* ve Türevleri

6.1. Altay Dillerinde: *Kır*, benzer biçim ve anlamlarla modern Altay dillerinin söz varlığında da yer alır. Doerfer *kır*’ın, Moğolcada *kira*, *k’ira*, *kır^o*, *ħıara* (< AT veya İT **qirā*), Tunguzcada Moğolca ödünçleme olarak *kira*, *kiragin*, *kirgin*, *k’eran*, *kŌ’ea*, *kirani*, *k’erani*, *k’eragin*, *keran*, *kerag*, *kiron*, *ker*, *kira* biçimleriyle ve benzer anlamlarla bulunduğunu bildirir (1967). Räsänen’e göre *kira* Türk dilleri tarafından Moğolcadan yeniden ödünçlenmiştir (1968); Clauson’a göre ise *kira* Moğolcada ve Farsçada Türkçe ödünçlemedir (1972).

Kır, ses ve anlamca modern Mo. *ħil* ‘sınır, hudut’ ile de ilgili görünmektedir (krş. *manay oron Zövlölt Ĥolboot Ulstan ĥil niylne* ‘Ülkemiz Sovyetler Birliği ile sınırdadır.’ *ħil ĥamgaalagç* ‘sınır muhafızı’).

Tung.-Man. *kira* I, *kiri*, *kiriy*, *kirin*, *kiru*, *kirun*, *kirig*, *kirag*, *kiran* vb. 1. kenar, yan 2. yüzey, satıh, kenar 3. kenar, köşe 4. dağ zirvesi vb. Tunguz-Mançucadaki biçimbirimler ve bu biçimbirimlerin anlamları Türkçe kaynaklardakine çok yakındır (Tsintsius 1975).

Kalm. *kır^a* ‘dağdaki yeşillik’ [*kira*, *kiru* ‘dağ sırtı, korulu düzlük; kenar, T. *kır* ay.] (Ramstedt 1935).

Kor. *kjel* ‘dalga’, ‘(ağacın, taşın vb.) parçası’ anlamındadır, ‘hat’, ‘sirt, kenar’, ‘kıyı’ anlamları da vardır (bk. Doerfer 1967: 568).

6.2. Ural Dillerinde: Ugor dillerinden Çeremişçede *ir* 'kır, step', Çuvaşça bir ödünçlemedir (Räsänen 1968).

6.3. İran Dillerinde: Pehlevicede *grīwag* [*glywk'* | Yeni Far. *girīwa*] 'tepe, sırt' (Kenzie 1971) ile *kır* arasında sesçe ve biçimce yakınlık vardır

Kır, Farsçada bir Türkçe ödünçleme olarak Selçuklular döneminde kullanılan *kır isfahsālār* 'sınır ve sınır kalesi muhafızı' unvanında yer alır (Doerfer 1967), (krş. TT *kır serdari* 'jandarma, takip müfrezesi', Caferoğlu 1943).

Modern Farsça *kerān*, *kerāne* (~, *kenār*, *kenāre* ay.) 1. kenar, taraf 2. had 3. son 4. sahil 5. köşe (inziva) anlamlarıyla *kırañ/kıran* biçimlerine çok yakındır (bk. Mu'in 1371: 2930).

Farsça kaynaklarda bu anlamların yanında *kerāne* için 'Bir büyücek kuş ismidir. Gayette batıyyü't-tayr'dır. Türkîde boyuburan kuşu' derler (Şükün 1996) kaydı vardır. Türk yazı dili ve lehçelerinde örneğin Kazakça ve Kırgızcada da *kıran* kartalgillerin, karakuşların genel adıdır. Bu, şaşırtıcı bir benzerliktir (bk. 3.2.).

6.4. Rusçada: *Kır*, *kıran*, *kırañ* ile Rus. *gran'* 1. hudut, sınır 2. yüz, yüzey, satıh kenarı' *granitsa* 'sınır, hudut vb.' ve *kır* ile *kray* 'kenar, uç' sözcükleri arasındaki ses ve anlam yakınlığı dikkati çeker.

7. Sonuç: *Kır* ve türevleri, Fu-Yü Kırgızcasından Karaimceye, Dolgancadan Halaççaya kadar hemen hemen bütün Türk dillerinin ve diğer Altay dillerinin temel söz varlığında benzer biçim ve anlamlarla yer alır. Bu, *kır* ve türevlerinin Ana Altay dilinden gelen arkaik formlar olduğunun işaretidir. Bütün kaynaklarda görülen anlam ve biçim karmaşası, *kır* türevlerinin en eski dönemlerden bu yana çok anlamlı ve çok biçimli olmasıyla ilgilidir. Karmaşa *kır*'dan türevlerine aktarılmıştır.

Kır ve türevleriyle anlam ve biçimce benzeşen sözlere başka dil ailelerinde de rastlanır. Bu nedenle *kır* Nostratik kuramın yararlandığı dil malzemelerinden biridir. Sumerceden Dravid dillerine, Hami-Sami dillerine değin geniş bir yelpazede *kır* ile ilgisi olduğu ileri sürülen kelimeler sıralanabilir.

Altay dilleri dışındaki dillerdeki sözlerle *kır* ve türevleri arasındaki benzerlik ve paralellikler, makro dilbilimin ve Nostratik kuram savlarının dışında, bu sözcüklerin en eski dönemlerden bu yana diller arasında dolaşan gezgin sözlerin birer örneği olmasıyla açıklanabilir.

Alt.	Altayca
AT	Ana Türkçe
ay.	aynı
Az.	Azerice
Bar. Tat.	Baraba Tatarcası
bk.	Bakınız.
BK	Bilge Kağan (anıtı)
Bşk.	Başkurtça
CC	Codex Cumanicus
Çağ.	Çağatayca
Çuv.	Çuvaşça
DLT	Divanü Lügâti't-Türk
Dol.	Dolganca
DS	Derleme Sözlüğü
DTS	Drevne Tyurkskiñ Slovar'
Eastern T-E	An Eastern Turkic English Dictionary
ET	Eski Türkçe
Far.	Farsça
Fu-Yü Kır.	Fu-Yü Kırgızcası
Gag.	Gagavuzca
GT	Genel Türkçe
Hak.	Hakasça
Hlç.	Halaçça
HŞ	Hüsrev ü Şirin
İng.	İngilizce
İT	İlk Türkçe
Kalm.	Kalmukça
Kar. H.T.K.	Karaim Haliç, Trakay ve Kırım diyalektleri
KB	Kutadgu Bilig
Kıp.	Kıpçakça

Kır.	Kırgızca
Kkp.	Karakalpakça
Kmk.	Kumukça
Krm. Tat.	Kırım Tatarcası
Kor.	Korece
krş.	Karşılaştırınız
KT-D	Köl-Tigin Doğu
Tuh.	et-tuhfetü'z-zekiyye fi lugati't-türkiyye
Kzk.	Kazakça
LÇağ.	Lügat-i Çağatayî
mat.	Matemetik
mec.	mecazen
Mo.	Moğolca
Nog.	Nogayca
Orh. T.	Orhon Türkçesi
Oyr.	Oyrotça
ör.	örnek, örneğin
Rus.	Rusça
Ryland's IK	TRyland's Interlinear Koran Translation
Sarı Uyg.	Sarı Uygurca
Tat.	Tatarca
TDK	Türk Dil Kurumu
Tel.	Teleütçe
Tkm.	Türkmence
Tof.	Tofalar
TS	Tarama Sözlüğü
TT	Türkiye Türkçesi
Tung-Man.	Tunguz-Mançuca
Tuv.	Tuvaca
vb.	ve benzerleri/ve başkaları
vd.	ve diğerleri
Yak.	Yakutça
Y.Uyg.	Yeni Uygurca

Kaynakça

- ÄHMÄDCANOV, Umär, Burhan İlyazov, (1931). *Özbekce-Rusca Lugat*, Öznäş Taşkânt.
- ASANOV, Ş. A., A. N. Garkavets, S. M. Useyinov, (1988). *Krımtatarca-Rusça Lugat*, 'Radnyans'kaya şkola', Kiyev.
- AFANAS'YEV, P. S., L. N. Haritonov, (1968). *Nuuççalı-Sahalu Tıld'ıt*, Sovetskaya Entsiklopediya İzdatel'stvo, Moskva.
- ÄZİZBÄYOV, H. Ä., (1965). *Azərbaycanca-Rusca Lügät*, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı.
- AHMEROV, Kk.Z., T.G. Başıyev, A.M. Bikmurzin vb., (1958). *Başkirsko-Russkiy Slovar'*, Moskva.
- AHUNDOV, Ehliman, S. Tezcan, (1978). *Azerbaycan halk Yazını Örnekleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- ASANOV, Ş. A., A. N. Garkavets ve S.M. Useyinov, (1980) *Kırımskotatarsko-Russkiy Slovar'*, Kiyev.
- ATALAY, Besim, (1945). *Et-tuhfe-üz-"ye fi'l Lûgat-it Türkiyye*, İstanbul.
- , (1985). *Divanü Lûgat-it Türk Dizini I*, Ankara.
- , (1985). *Divanü Lûgat-it Türk Dizini "Endeks" IV*, Ankara.
- BAMMATOV, Z.Z., (1960). *Russko-Kımkıskiy Slovar'*, Moskva.
- BARUTCU-ÖZÖNDER, Sema F., (1996). *ÓAlı Şır Nevāyi Muḥākemetü'l-Lugateyn*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- BASKAKOVA, N. A., T. M. Toşçakova, (1947). *Oyrotsko-Russkiy Slovar'*, OGİZ, Moskva.
- BASKAKOV, N.A., (1940). *Nogayskiy Yazık i Ego Dialekti*, İzdatel'stvo Akademi Nauk SSSR, Moskva.
- , *Hakassko-Russkiy Slovar'*, (1953). Ministerstvo Kul'turı SSR, Moskva.
- , (1958). *Karakalpakşa Rusşa Sözlük*, Şet hām milliy sözlükler māmleket baspası, Moskva.
- , (1964). *Orus-Altay Sözlük*, Sovetskiy Entsiklopediya İzdatel'stvoı, Moskva.
- BASKAKOV, N.A., A. Zajaczkowski ve S.M. Szapszal, (1974). *Karaimsko-Russko-Pol'skiy Slovar'*, Moskva.
- BASKAKOV, N.A., B.A. Karriyev ve M.Ya. Hamzayev, (1968). *Türkmensko-Russkiy Slovar'*, Moskva.
- BASKAKOV, N.A., N.P. Golubeva-A.A. Kamileva vb., (1977). *Türkçe-Rusça Sözlük*, Moskva.
- BATTAL, Aptullah, *İbnü Mühennâ Lûgati*, (1934). İstanbul.
- BOROVKOV, A.K., S.F. Akabirov vb., *Uzbeksko-Russkiy Slovar'*, Moskva.
- CAFEROĞLU, Ahmet, (1931). *Abu-Hayyan: Kitab al-idrak li-lisan al-Atrak*, İstanbul.

- , (1943). *Anadolu Ağızlarından Toplamalar*, Bürhaneddin Basımevi, İstanbul.
- CEYLAN, Emine, (1997). *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- CLAUSON, G., (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.
- DANKOFF, R. and J. Kelly, (1985). *Mahmud Al Kaşgarî Compendium of the Turkic Dialects*, Cambridge.
- DMİTRİYEVA, L. V., (1981). *Yazık Barabinskih Tatar*, Akademiya Nauk SSR, Leningrad.
- DOERFER, Gerhard, Semih Tezcan, (1980). *Wörterbuch des chaladsch (dialekt von charrab)*, Budapest.
- ECKMANN, Janos, (1966). *Chagatay Manual*, Indiana University, Mouton and Co., The Hague, The Netherlands.
- , (1976). *Middle Turkic glosses of the Rylands interlinear Koran*, Budapest.
- ERDAL, Marcel, (1991). *Old Turkic Word Formation 1,2*, Ottoharrassowitz Wiesbaden.
- FEDETOV, M. R., (1996). *Etimologičeskiy Slovar' Çuvaşskogo-Yazuka*, Çuvaşşkiy Gosudarstvenniy İstitut Gumanitarnih Nauk, Çeboksarı.
- GABAIN, A. von, (1945). *Özbekische grammatik*, Otto Harrasowitz, Leipzig und Wien.
- GANIYEV, F.A., (1984). *Russko-Tatarskiy Slovar'*, Moskva.
- GLOVKİNA, O.V., M.M. Osmanov, N.T. Denisova vd., (1966). *Tatarsko-Russkiy Slovar'*, Moskva.
- GRØNBECH, Kaare, (1942). *Komanisches Wörterbuch*, Kopenhagen.
- GÜLENSOY, Tuncer, (1995). *Türkçe Yer Adları Kılavuzu*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- GÜRSOY-NASKALI, Emine, M. Duran, (1999). *Altayca-Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- HAMZAYEV, M.Y., S. Altayev vd., (1962). *Türkmen Diliniñ Sözlüğü*, Aşgabad.
- JARRING, Gunnar, (1997). *Central Asian Turkic Place Names-Lop Nor and Tarım Area-*, Stockholm.
- KEÑESBAYEV, İ.K., (1959). *Qazaq Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi I*, Alma-Ata.
- KENZIE, Mac D. N., (1971). *A Concise Pahlavi Dictionary*, Oxford University Press, London.
- KIRKKILIÇ, Ahmet, (1999). *Lehçetü'l-Lügat*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- KİBİROVA, Ş., Yu. Tsunvazo, (1961). *Uygursko-Russkiy, İzdatel'stvo Akademi Nauk Kazahskoy SSR*, Alma-Ata.
- KOÇ, Kenan, A. Baynıyazov, V. Başkapan, (2003). *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- KORKİNA, Ye. İ., Koryakina, K.N. vb., (1972). *Yakutsko-Russkiy Slovar'*, Moskva.

- LUVSANDENDEV, A., (1957). *Mongol'sko-Russkiy Slovar'*, Moskva.
- MAGRUFOVA, Z. M., (1981) *Tolkoviy Slovar' Uzbekskogo Yazıka*, İzdatel'stvo II "Russkiy Yazık", Moskva.
- MALOV, S.E., (1957). *Yazık Jeltih Uygurov*, Akademiya Nauk Kazahskoy SSR, Alma-Ata.
- MARDKOWICZ, Aleksander, (1935). *Karaj Sez Bitigi*, Luck.
- MÄMMÄDOV, Nadir, (1993). *Azərbaycan Yer Adları*, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı.
- MU'İN, Muhammed, (1371). *Ferheng-i Farsî*, 3 Cilt, Moessese-i Entesharât-i Emir-i Kebîr, Tehrân.
- NADELYAYEV, V.M., D. Nasilov, E.R. Tenişev, A.M. Şçerbak, (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar'*, Leningrad.
- NASİROV, D.S., K.U. (1958). *Ubaydullayev, Karakalpaksko-Ruskiy Slovar'*, Moskva.
- OLGUN, İbrahim, Draşan, Cemşid, (1966). *Farsça-Türkçe Sözlük*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara.
- ÖZTÜRK, Müresel, Derya Örs, (2000). *Burhân-ı Katı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- ÖZYETGİN, Melek, (1996). *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- PALMER, E.H., M.A., (1919). *Concise Dictionary of the Persian Language*, Ninth Impression, Kegan Paul, Trench, Trubner & CO., LTD, London.
- , (1920). *Concise Dictionary English-Persian*, Kegan Paul, Trench, Trubner & CO., LTD, London.
- RAMSTEDT, G. J., (1935). *Kalmückisches wörterbuch*, Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- RÄSÄNEN, Martti, (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Lexica Societatis Fenno-Ugricae.
- RASSADIN, V. İ., (1995). *Tofalarsko-Russkiy, Russko Tofalarskiy-Slovar'*, Kinijnoye İzdatel'stvo İrkutsk.
- RYUMİNA-SIRKAŞEVA, L. T., (2000). *Teleüt Ağzı Sözlüğü*, (çev: Ş. H. Akalın, C. Turgunbayev), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- SHİNİTNİKOV, Boris Nikolayeviç, (1966). *Kazakh-English Dictionary*, Hague.
- SINOR, Denis, (1990). *Essays in Comparative Altaic Linguistics*, Indiana University.
- SKVORTSOVA, M. İ., (1972). *Çuvaşsko-Russkiy Slovar'*, Moskva.
- SLEPTSOVA, P. A., (1972). *Sahalı-Nuuççalı Tıld'ıt*, Sovetskaya Entsiklopediya İzdatel'stvo, Moskva.
- ŞÜKÜH, Ziya, (1996). *Farsça-Türkçe Lügat Gencinei Güftar Ferhengi Ziya*, MEB Yayınları, İstanbul.

- TEKİN, Talat, (1967). *A Grammar of Orkhon Turkic*, Indiana University Bloomington.
- TEKİN, Talat, (1998). *Orhon Yazıtları*, Simurg, İstanbul.
- TENİŞEV, E.R. ve H.İ. Suyunçev, (1989). *Karachayevo-Balkarsko-Russkiy Slovar'*, Moskva.
- TENİŞEVA, E. R., (1968). *Tuvinsko-Russkiy Slovar'*, İzdatel'stvo Sovetskaya Entsiklopediya, Moskva.
- TRYJARSKI, Edward, (1968). *Słownik Ormiańsko-Kipczacki Tom I*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- TSİNTSİUS, V. I., (1975). *Sravnitel'nyy Slovar' Tunguso-Man'çjurskiĥ Yazıtkov I*, İzdatel'stvo "Nauka", Leningrad.
- Uighursko-Russkiy Slovar'*, (1985). Moskva.
- YUDAHİN, K.K., (1988). *Kırgız Sözlüğü I, II*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- ZAJACZKOWSKI, Ananiasz, (1958). *La plus ancienne Version Turque du Ĥusräv u Šırin de Qutb*, Warszawa.
- ZHEN-HUA, Hu, Guy Imart, (1987). *Fu-Yü Gırgıs: A tentative sescription of easternmost Turkic Language*, Bloomington, Indiana.
- www.traveljournals.net/explore/turkmenistan/locations/g/4.html,
<http://www.indexmundi.com/zm/kz/240.html>